

Grijs kent vele tinten

Cultuureducatie voor senioren

Karin Laarakker en Josefiene Poll Cultuureducatieve instellingen ontdekken de senioren. Niet alleen de actieve, cultureel onderlegde en financieel bemiddelde senioren die ‘toch al kwamen’, maar een veel bredere groep. Een overzicht van de mogelijkheden en moeilijkheden bij cultuureducatie voor senioren.

Het ontwikkelen en in de markt zetten van een aanbod voor senioren is geen sinecure. Het moet langs de juiste kanalen naar buiten worden gebracht en randvoorwaarden als bereikbaarheid, toegankelijkheid en service moeten piekfijn in orde zijn. Ook in het inhoudelijke deel van een cursus, workshop of andere vorm van publieksbegeleiding moeten aanbieders rekening houden met de uiteenlopende wensen en behoeften van de doelgroep. Of liever gezegd: doelgroepen. Immers, zoals Brand, Hendrikse en Kok (2009) het uitdrukken: ‘Dé 50-plusser bestaat niet. (...) Het is onmogelijk te weten wat “dé 50-plusser” bezighoudt. Daarvoor zijn ze te verschillend. Het is dan ook onmogelijk een aanbod te hebben dat alle 50-plussers aanspreekt. De oplossing ligt in het verder onderverdelen van deze doelgroep.’

Dat onderverdelen doen marketeers vaak op basis van bijvoorbeeld generaties, die een gezamenlijk referentiekader of ‘generatiegevoel’ hebben, of leefstijlen, een combinatie

van socio-demografische factoren en de normen en waarden die men erop na houdt. (Zie bijvoorbeeld Vergouw 2006 en Giesen 2006)

Behoeften

De publicatie *50pk. tijd voor cultuur* (Brand 2009) bevat een aantal suggesties voor een indeling op leeftijd, levenshouding en levensgebeurtenissen. Bij de indeling op leeftijd gaan de auteurs uit van een tweedeling, gebaseerd op wel of niet meer deelnemen aan het arbeidsproces: 50–64 jaar en 65 jaar en ouder. Deze laatste groep wordt vaak nog, op basis van te verwachten gezondheidsproblemen, onderverdeeld in twee groepen: 65–74 jaar en 75 jaar en ouder.

Ook de levenshouding is van belang. In dit verband worden vijf typen ouderen genoemd: behoudende zorgzamen, oudere afwachtenden, stoere prijsbewusten, jongere ruimdenkers, vrijgevochten voorlopers. Bij een indeling aan de hand van belangrijke levensgebeurtenissen gaat het bijvoorbeeld om

stoppen met werken, verandering in de financiële situatie, geboorte van de eerste kleinkinderen, overlijden van de partner en het ontstaan van gezondheidsklachten. Daarnaast spelen uiteraard ook psychologische aspecten een rol, zoals motivatie, interesse en het vermogen om nieuwe informatie te verwerken.

Senioren uit al die verschillende groepen hebben ook verschillende motieven om deel te nemen aan cultuur en cultuureducatie. In dit verband is het werk van de in *life-span development* gespecialiseerde ontwikkelingspsycholoog McCluskey van belang (geciteerd in Herweijer 1990). Hij noemt vijf behoeften van ouderen waarin onderwijs kan voorzien:

- *coping needs* (de behoefte om zich aan te passen aan veranderde omstandigheden door het ouder worden);
- *expressive needs* (de behoefte aan persoonlijke ontwikkeling en sociale contacten);
- *contributive needs* (de wens om vaardigheden op te doen voor maatschappelijke participatie);
- *influence needs* (de behoefte aan vaardigheden voor belangenbehartiging);
- *transcendence needs* (de behoefte aan zingeving).

Het zou de moeite waard zijn om te onderzoeken welke van deze drijfveren specifiek een rol spelen bij de deelname van senioren aan cultuureducatie, maar dat is tot nu toe nog niet gebeurd. Het ligt in de rede dat de behoefte aan persoonlijke ontwikkeling, sociale contacten en zingeving een grotere rol speelt dan bijvoorbeeld de wens om vaardigheden op te doen voor maatschappelijke participatie.

Belemmeringen

Een gevoelde behoefte leidt overigens niet perse tot deelname aan educatie, omdat er ook belemmeringen zijn die daarvan weerhouden. Cross (aangehaald in Herweijer 1990) onderscheidt drie soorten belemmeringen voor

deelname aan onderwijs door ouderen.

De eerste soort is institutioneel: inhoud en organisatie van het onderwijs zijn niet op hen afgestemd. De tweede is situationeel: lesgeelden zijn te hoog, bereikbaarheid van instellingen en het comfort zijn onvoldoende of de mobiliteit van ouderen neemt af. Voorts zijn er dispositionele belemmeringen, ofwel psychologische factoren, zoals de angst van ouderen om te leren omdat ze nauwelijks onderwijservaring hebben, of het gevoel dat ze te oud zijn om te leren.

Het gaat hier om belemmeringen voor educatie in het algemeen, die ook van toepassing kunnen zijn op cultuureducatie. Andere obstakels die een rol kunnen spelen bij cultuureducatie zijn onder meer onbekendheid met het aanbod, concurrentie van andere activiteiten, waaronder activiteiten thuis, en beeldvorming van cultuur in combinatie met zelfbeeld. Bepaalde groepen ouderen hebben een negatief beeld van kunst en cultuur, namelijk dat het elitair is en niet 'voor ons soort mensen'.

In dit verband is op te merken dat allochtone vertegenwoordigers van de huidige generatie senioren gemiddeld genomen lager opgeleid zijn dan autochtone senioren; vooral Marokkaanse ouderen hebben vaak alleen basisonderwijs genoten. De belemmeringen voor deelname aan scholingsactiviteiten, zoals onbekendheid met het aanbod en onvoldoende vooropleiding, die al gelden voor senioren in het algemeen, wegen voor allochtone senioren daardoor nog zwaarder. Hun deelname aan het volwassenenonderwijs blijft daardoor ver achter bij de deelname van autochtone ouderen. (Tesser 1998)

Overigens gaat het hier in eerste instantie niet zozeer om sociaal-culturele verschillen tussen autochtone en allochtone senioren, maar om sociaal-economische verschillen. Voor toekomstige cohorten Turken en Marokkanen, die niet behoren tot de eerste generatie arbeidsmigranten, liggen de zaken waarschijnlijk al heel anders.

Belevingswereld

Een bloemlezing uit relevante literatuur van onder meer Greenberg (1987), Fitzner en Rugh (1998) en Boyer (2007) biedt de volgende overwegingen om rekening mee te houden bij het ontwikkelen van cultuur-educatieve activiteiten voor ouderen:

1. De behoefte om nauwkeurig te werken neemt toe. Het letten op details wordt bij de uitvoering van activiteiten belangrijker.
2. De sociale oriëntatie en betrokkenheid nemen toe.
3. De behoefte om zelf verantwoordelijk te zijn voor het eigen werk en de behoefte aan autonomie nemen toe.
4. Het opnamevermogen en het tempo bij het verwerken van volledig nieuwe informatie nemen af.
5. De motoriek en fysieke mogelijkheden nemen af.
6. Niet iedere docent wil en/of kan lesgeven aan dan wel educatief materiaal ontwikkelen voor senioren. Kies gemotiveerde docenten en zorg ervoor dat ze geschoold zijn.
7. Organiseer activiteiten voor senioren met kleinkinderen.
8. Laat activiteiten voor jonge senioren in de avond plaatsvinden.
9. Laat activiteiten voor oudere senioren in de middag plaatsvinden.

10. Maak gebruik van activiteitenbegeleiders in tehuizen. Hun rol wordt steeds groter door de hoge leeftijd van de bewoners en de zware zorg.
11. Spreek medioren (50- tot 65-jarigen) niet als specifieke doelgroep aan.
12. Bied arrangementen aan van activiteiten met een sociaal aspect. (Laat bijvoorbeeld een bezoek aan een voorstelling voorafgaan door een etentje met alle deelnemers.)
13. Gebruik de juiste kanalen om het aanbod

Sommige ouderen denken dat cultuur elitair is en niet ‘voor ons soort mensen’

bekend te maken (zoals dagbladen, huis-aan-huisbladen, brochures, flyers, weekbladen en tijdschriften); gebruik internet alleen om jongere senioren te benaderen. Een voor de hand liggend, maar desalniettemin belangrijk advies aan culturele aanbieders is voorts om zich te verplaatsen in de belevingswereld van senioren. Twee voorbeelden uit de praktijk laten zien dat zo ook een ingang is te vinden bij relatief moeilijk bereikbare doelgroepen.

José Franssen, die als schrijfdocent is gespecialiseerd in levensverhalen en veel ervaring heeft met het werken met senioren, zegt: ‘Vaak denken ouderen dat culturele activiteiten niet voor hen bedoeld zijn. Een voorleesproject bijvoorbeeld associëren ze met kinderen, terwijl voorlezen ook voor ouderen heel goed werkt. Daarom is het essentieel om de juiste woorden te kiezen. En een match te vinden tussen wat ouderen echt willen, de woorden die zijzelf eraan geven, en dat wat jij wilt.’ Ook raadt ze aan om met iets

vrijblijvends te beginnen. 'Ik laat mensen altijd eerst even proeven, geef eerst een lezing of een workshop. Op grond daarvan kunnen ze dan beslissen of ze zich inschrijven voor een cursus.'

Geertje de Groot is medewerker educatie bij het Groninger Museum en zette onder meer een samenwerkingsverband op met verzorgingshuis Maartenshof. Vier keer per jaar verzorgt ze daar lezingen over tentoonstellingen waarna de bewoners het museum bezoeken. Zij vertelt naar aanleiding van een expositie over Duits expressionisme: 'De opkomst van het expressionisme speelde begin twintigste eeuw, een tijd waaraan veel ouderen nog herinneringen hebben, of waar ze via hun ouders van hebben gehoord. Dus dan vertel je eerst hoe Berlijn en Dresden er toen uitzagen. En dan vraag je: hoe zag Groningen er dan uit? Hoe was het leven voor de mensen hier? En dan komen de verhalen vanzelf.' Met die vertaalslag had ze meer moeite bij de actuele tentoonstelling over de kunsthistorische band tussen Rusland en de oriëntalistische buurlanden. 'Het is een moeilijk onderwerp, heel politiek, en dus moeilijk om het te vertalen naar een eenvoudiger en persoonlijk niveau. Gelukkig is het wel gelukt, want een presentatie moet meer zijn dan alleen plaatjes kijken. Het moet

uiteindelijk wel over de kunst in het museum gaan.'

Woonsituatie

Niet te verwaarlozen factoren die samenhangen met cultuurdeelname zijn verder de woonomgeving en -situatie van ouderen. Op het platteland is de vergrijzing veel sterker dan in stedelijke gebieden, blijkt uit SCP-onderzoek. Dit betekent ook dat het relatieve aandeel van senioren uit plattelandsgebieden

Op het platteland is de vergrijzing veel sterker dan in de stad

de komende jaren zal toenemen. Hetzelfde onderzoek laat overigens zien dat er weinig verschillen in vrijetijdsbesteding zijn tussen bewoners van het platteland en de stad. Bij beide groepen ligt het zwaartepunt op het gebruik van elektronische media en het onderhouden van sociale contacten. Wel zijn inwoners van het platteland meer georiënteerd op de lokale omgeving (contact met de burens, plaatselijk gerichte acties), zijn ze vaker kerkelijk en brengen ze 60 procent van hun uitstapjes op het platteland door. Ook zijn ze vaker lid van (recreatieve) organisaties. (Steenbekkers 2006) Dat geldt zeker ook voor culturele organisaties. Het is een bekend verschijnsel dat harmonieën, fanfares en toneelgezelschappen op het platteland bestaan uit 'grijze hoofden'.

Een praktisch probleem voor deelname aan culturele en cultuureducatieve activiteiten op het platteland kan het vervoer zijn. Bewoners van het platteland verplaatsen zich vaker en over grotere afstanden dan inwoners van stedelijke gebieden, vooral met de auto.

‘Vervoersarmoede’ van ouderen op het platteland blijft beperkt tot de groep zonder rijbewijs. Zij zijn aangewezen op familie en vrienden of op openbaar vervoer met voorzieningen als de regiotaxi.

De woonsituatie van vitale 50-plussers zal niet sterk verschillen van die van jongere mensen. Heel anders is de situatie van senioren op relatief hoge leeftijd die bijvoorbeeld in een zorgcentrum wonen: ze zijn doorgaans minder mobiel en minder vitaal, en daardoor afhankelijk van begeleiders. ‘Die zijn vaak niet gewend om hen mee naar buiten te nemen met het doel iets te leren’, zegt José Franssen. Ook komen er kosten en een ingewikkelde logistiek kijken bij het regelen van vervoer. Maar er zijn meer complicaties. Het SCP wijst erop dat er ook in socio-demografisch opzicht in het algemeen een groot verschil is tussen ouderen die in een instelling wonen en ouderen die nog zelfstandig wonen. In grootschalige bevolkingsstudies van het SCP worden tehuusbewoners doorgaans niet meegenomen. Daarom doet het instituut sinds enige jaren apart onderzoek naar hen. (Zie onder andere Draak 2010) Een belangrijk verschil is dat tehuusbewoners relatief laag opgeleid zijn: hoogopgeleide ouderen wonen naar verhouding vaker zelfstandig. (Boer 2006) Als je dit in relatie brengt met de bevinding dat hoogopgeleiden vaker deelnemen aan cultuur dan laagopgeleiden (zie bijvoorbeeld Nagel 2004), dan kunnen we aannemen dat tehuusbewoners gemiddeld genomen in eerdere levensfasen minder vaak culturele activiteiten zullen hebben onderhouden dan zelfstandig wonende senioren.

Uit onderzoek blijkt verder dat cultuurdeelname eerder in het leven een van de beste voorspellers is voor latere cultuurdeelname. (Haan 2003) Ook in dat opzicht zijn tehuusbewoners dus in het nadeel: materiële én immateriële drempels zullen voor hen hoger zijn dan voor senioren die meer ‘culturele ervaring’ hebben.

Geraniums

De geïnterviewden zien vooral een waterscheiding tussen wel en niet zorgafhankelijke ouderen. ‘Zorgafhankelijke ouderen hebben veel meer ingeleverd dan anderen. Ze zijn vaak echt oud, minder mobiel, en soms niet meer in staat om te schrijven’, zegt Franssen. ‘Mijn lessen aan die groep gaan daarom meer over praten, vertellen en herinneren dan over schrijven. En voorlezen werkt ook heel goed bij deze doelgroep.’

De Groot gaat binnenkort activiteitenbegeleiders opleiden die werkzaam zijn in Maartenshof. ‘Wat ze nu twee of drie keer in de week doen met de bewoners is, met alle respect, knutselen. Prima, maar onze rondleiders zijn kunstenaars. Ik wil het daarom naar een ander niveau tillen, en zorgen dat het meer gerelateerd wordt aan de tentoonstelling in het museum. Maar dat is wel lastig, omdat de mensen meestal motorisch niet meer zo goed zijn, en ook licht dementerend. Daarom is het belangrijk dat er stapsgewijs gewerkt wordt, maar wel met een mooi resultaat.’

Natuurlijk zijn er ook op het gebied van woonsituatie en zorgafhankelijkheid grote verschillen. Er bestaan veel tussenvormen tussen volledig zelfstandig wonen en volledig verpleegd moeten worden. De marketing voor bewoners van tehuizen is anders; contacten met bewoners lopen vaak via activiteitenbegeleiders, of via het management van de instelling. Maar Franssen wijst erop dat ook zorgafhankelijke senioren die nog wel thuis wonen vaak moeilijk te bereiken zijn: ‘Ze zijn minder mobiel en vaak beginnend dementerend.’ Deze groep is vrijwel altijd afhankelijk van mantelzorgers, maar die zijn vaak overbelast. ‘Dat is niet alleen lastig bij het werven van de mensen, maar ook in de lessen zelf. Je zou dan aanbod moeten maken dat voor ouderen én begeleiders aantrekkelijk is, maar dat is nog een hele uitdaging.’

Het project voor de bewoners van

Maartenshof is een groot succes, en De Groot heeft nu haar zinnen gezet op sociaal zwakkere ouderen die nog zelfstandig wonen. Die komt ze al regelmatig tegen bij haar lezingen in wijkcentra, maar dat is nog maar het begin. ‘Tegenwoordig mag je pas in een bejaardentehuis wonen als je écht een beperking hebt. Daardoor zitten heel veel ouderen te verpieteren in hun eigen woningen. Dat zijn echt de eenzame mensen achter de geraniums. Die wil ik heel graag binnen krijgen, maar het is moeilijk om contact met ze te krijgen. Ik weet heel goed hoe ik dit moet bewerkstelligen, namelijk via de maatschappelijk-juridische dienstverlening of via de thuiszorg. Maar het is een moeizaam proces dat veel tijd kost, en ik ben geen maatschappelijk werker.’

De grens tussen cultuur-educatie en welzijn is hier soms moeilijk te trekken, en het is soms de vraag hoeveel tijd en andere middelen je wilt investeren. De Groot: ‘Ik dacht dat het makkelijk zou zijn om ouderen in het museum te krijgen, maar het is juist heel bewerkelijk. Het kost veel tijd en het is logistiek ingewikkeld. Alles bij elkaar kost het meer dan dat je terugkrijgt. En eenmaal in het museum zijn ouderen zeker niet de makkelijkste doelgroep. Je moet zorgen dat alles klopt, anders hoor je dat dubbel en

dwars terug.’ Toch haalt ze veel voldoening uit het persoonlijke contact met senioren. ‘We bieden de mensen een nieuwe ervaring, leren ze iets over kunst, een wereld waar ze weinig vanaf weten maar die ook voor hen toegankelijk moet zijn. Een cadeautje, en dat wil ik ze heel graag meegeven in de laatste fase van hun leven.’

Grijs kent, kortom, vele tinten en differentiatie is dan ook een kernbegrip als het om ouderen gaat. Het ontwikkelen van aanbod

‘Aanbod dat voor ouderen én begeleiders aantrekkelijk is, is een uitdaging’

voor senioren an sich is niet moeilijk, maar wel als je daarmee andere groepen wilt bereiken dan de relatief hoogopgeleide en welgestelde senioren die hun hele leven lang al in aanraking zijn gekomen met cultuur.

Literatuur

- Boer, A.H. de (red.) (2006) *Rapportage ouderen 2006. Veranderingen in de leefsituatie en levensloop*. Den Haag: SCP.
- Boyer, J. Misesy (2007) *Creativity matters. The art and aging toolkit*. Rijswijk: Kunstgebouw.
- Brand, R., A-R. Hendrikse en A. Kok (red.) (2009) *50pk. tijd voor cultuur*. Rijswijk: Kunstgebouw.
- Draak, M. den (2010) *Oudere tehuusbewoners. Landelijk overzicht van de leefsituatie van ouderen in instellingen 2008-2009*. Den Haag: SCP.
- Fitzner, D.H. en M.M. Rugh (red.) (1998) *Crossroads: the challenge of lifelong learning*. Reston: NAEA.
- Giesen, G. (2006) *De wensen en behoeften van senioren*. Woerden: Koninklijke Horeca Nederland. Stagerapport Christelijke Hogeschool Nederland Leeuwarden.
- Greenberg, P. (1987) *Visual arts and older people: developing quality programs*. Springfield: Thomas.

Karin Laarakker
en **Josefiene Poll**
zijn werkzaam bij Cultuurnetwerk
Nederland

- Haan, J. de (et al.) (2003) *Tijdverschijnselen. Impressies van de vrije tijd*. Den Haag: SCP.
- Herweijer, L.J. (1990) *Educatie op leeftijd*. Rijswijk: SCP.
- Laarakker, K. en J. Poll (2009) Senioren en cultuurdeelnemers. In: *Zicht op... senioren en cultuureducatie*, 6-16.
- Nagel, I. (2004) *Cultuurdeelnemers in de levensloop*. Utrecht: ICS. Proefschrift Universiteit Utrecht.
- Steenbekkers, A., C. Simon en V. Veldheer (red.) (2006) *Thuis op het platteland. De leefsituatie van de stad en het platteland vergeleken*. Den Haag: SCP.
- Tesser, P.T.M., F.A. van Dugteren en J.G.F. Merens (1998) *Rapportage minderheden 1998: de eerste generatie in de derde levensfase*. (Cahier 153). Den Haag: SCP.
- Vergouw, J., B. van der Lelij en M. Lampert (2006) *Senioren en vrijwilligerswerk*. Presentatie.
- www.movisie.nl/Zilverenkracht/Docs/Presentatie%20motivation%20ZK%20start%2013%20april%202006.pdf. Geraadpleegd op 20 januari 2011.